

NGLACAK SEJARAH PERKEMBANGAN SENI LUDRUG

Kaya kang diakoni déning penḍuduk Jawa Timur umumé, Surabaya khususé, tontonan ludrug iku dadi tontonané rakyat, kesenian kang muncul saka rakyat, ora dilairaké saka kalangan kaum féodal. Émané seprana-sepréné isih durung bisa kinawruhan klawan gumaṭok lairé tontonan ludrug iku ḍèk jaman apa, taun pira, lan sapa penyiptané? Munculé kesenian utawa tontonan ludrug kang asalé saka rakyat kanggo rakyat iku tujuané apa?

Goṭèking panalitiku, sejarah perkembangan kesenian ludrug iku dedongèngané wis ngalami évolusi marambah-rambah. Owah-owahan kang dialami ora ngemungaké gagragé baé, utawa sifaté tontonan kang dimainaké, uga solan-saliné rombongan ludrug kang prasasat penḍak-penḍak arané ganti, rombongan siji mati, utawa isih urip, banjur muncul rombongan anyar, kang wong-wongé ya wong-wong iku-iku baé. Mengkono uga lakon-lakon kang dienggo carita ing kalangan ludrug ora uwal saka dumadiné owah-owahan ing sajroné masa peralihan jaman kang dumadi.

Tontonan kesenian ludrug kang sepisanan arané Ludrug Bandan. Muncul ḍèk taun kapan lan sapa penyiptané ora kinawruhan. Kang dipitontonaké Ludrug Bandan iku, mamèraké sabangsané ngèlmu 'kanuragan', kaya ta: jaya-kawijayan, adu jeprèté balung, kandelé kulit, dibacok ora teḍas, diekum ora teles, diobong ora pasah, dicekel mrucut kaya welut, dikepung ngilang, dikroyok bisa mbingungaké wong kang ngroyok, jalaran sing dikroyok bisa maujud sekembaran loro, telu, malah bisa maujud dadi papat. Ceṭané tontonan Ludrug Bandan iku, ngébaraké kaluwihané guna kabisané enggoné ngetrapaké kekuwatan tenaga jero, umumé diarani kekuwatan batin.

Sasirnané tontonan Ludrug Bandan saka bebrayan agung, nuli muncul ing tengah-tengah bebrayan tontonan rakyat kang diarani Ludrug Lérok. Tembung 'lérok' iki mbok-manawa nyuplik saka tembung 'lyra', kang ateges sawijiné piranti musik kang wujudé kaya clempung utawa siter, dipetèk sinambi rengeng-rengeng anglairaké rasaning ati. Kang dipitontonaké Ludrug Lérok iku, sabangsané ngèlmu panggendaman utawa sulapan. Ing sajroné ngempakaké kemayan panggendaman, sinambi

rengeng-rengeng nglairaké penguneg-uneging ati kang sumimpen ing anggané.

Yèn ana wong nanggap Ludrug Lérok, padatané wong sing duwé kajat sok ngajokaké panjaluk marang ketuané rombongan supaya nekakaké sawarnané barang-barang kang ana ing pasar. Yèn wis disagahi déning ketuané rombongan kasebut, sésuké ketuané rombongan menyang pasar golèk barang-barang kang dikarepaké déning wong kang duwé kajat. Saketemuné barang apa baé banjur dicekel lan dumadi anyang-anyangan rega, panganyangé disuprih supaya ora dadi.

Ing dina tepungé gawé, salah sijiné paraga Ludrug Lérok mau maju ing panggung, mlebu ing sajroné krobongan kang wujudé kaya kurungan ayam gedé, dikrukub nganggo mori putih. Ing sajabané kurungan ana wargané Ludrug Lérok kang kekutug menyan madu, nganti keluké kumendeng ngebaki papan panggonan tontonan kasebut. Ora gantalan wektu sawarnané barang-barang kang dicekel ana ing pasar, ing wektu iku pađa pating brubul metu saka kurungan. Kang wujud kepiting, rajungan, pađa metu saka kurungan pating gremet. Kang wujud iwak kali utawa iwak segara, ya pating kruget pencolotan metu saka krobongan.

Perlu diuningani ing caetanku munculé kesenian Ludrug Bandan iku ing sakiwa-tengené abad kaping 12-15, lan mencungulé kesenian Ludrug Lérok iku dumadi ing sakiwa-tengené abad kaping 16-17.

Sasirnané tontonan Ludrug Bandan lan Ludrug Lérok, nuli muncul ing sakiwa-tengené taun 1911 Masèhi, tontonan rakyat gagrag anyar kang diarani kesenian Ludrug Besutan. Mula diarani Ludrug Besutan, jalaran kang dadi paraga utama aran Besut. Lakon kang dicaritakaké nggambaraké lelakoné Besut ngupadi bojoné Asmunah, nganti kaleksanan ketemu ana ing wilayah Jombang.

Carita kang dimainaké ing kalangan Ludrug Besutan iku sifaté wujud carita 'nouvelle'; tegesé saben ana tontonan Ludrug Besutan, caritané ya mung iku-iku baé kang digawé lakon.

Jejerané lan adeg-adegané, gamelan lan gendhing-gendhingé kang kanggo ngiringi tontonan amrih agrengé, sarta kidung-kidungan utawa gegandhangané, apa déné dapukan siji-sijiné paragané, yèn dijèrèng kabèh ngebaki papan panggonan. Yèn nedya nerangaké kudu migunakaké wektu lan papan panggonan kang ombèr, lan mligi nyatur bab kasebut baé.

Kang perlu katur lan perlu diuningani, manut pangandikané para sepuh, tontonan kesenian Ludrug Besutan kebak isi pralambang pasemoné ngaurip. Kejaba iku dawuh pangandikané swargi Embah Wir ing Kapasari (paguron ngèlmu kebatinan), Surabaya, tumuju marang para

siswané: yèn nedya nyingkap wewadiné kawruh batin, paḍa kaḍawuhan nyantrik dadi pemain ludrug; yèn panyantriké wis bisa diḍapuk dadi Besut, ing kono bakal kabuka kawruhé enggoné olah kebatinan. Iku mbuktèkaké yèn seni ludrug iku ngandut pituduh ngaup lan piwulang kawruh batin. Ceta kesenian Ludrug Besutan iku ngemu surasa falsafah ngaup kang dilambari religie. Nyatané tinemu rakitan ukara kang muni:

Sulur kangkung, suluré wong munggah Gunung,
 klenṭang-klenṭung, tanpa kanṭa, tanpa kanṭi rowang,
 nggolèki kakang Besut ilang,
 menyang ngendi parané?

Senggakané: Digawa kuntul nglayang!

Mula ya pancèn mèmper banget ḍawuh mengkono iku, kayektèné, ing antarané pemain Ludrug Besutan, kang ḍapukané nyakep peranan dadi Besut, wong-wongané ya pancèn peng-pengan banget.

Coba dak-aturi nggalih bab kapunjulané paraga ludrug kang diḍapuk dadi Besut. Yèn ana wong duwé gawé mantu, tetakan, utawa kajat liyané, yèn nganggo nanggap tontonan Ludrug Besutan, tumekané wanci tempuking gawé, kahanan sakiwa-tengené wewengkon panggonané wong kang duwé kajat, prasasat tanggung jawabé disampiraké ing punḍaké kakang Besut, ora mung mèlu ngreksa tata-tintrimé ing kalangan sakiwa-tengené papan panggonan enggoné main, uga mèlu tanggung-jawab tekané tamu kang diundang lan kang teka byuk-byukan tanpa undangan. Malah kaḍingkala uga sok ngayahi pagawéan kang abot. Yèn pinuju ana udan tumurun, kakang Besut kepeksa tumandang ngadèpi tantangan kekarepané kodrat. Sanadyan kakang Besut ora bisa nolak tekané udan, nanging kudu bisa nyisihaké tumuruné udan supaya ora ciblok ing wewengkon kono. Menawa pangèṣṭiné manṭer, ora gantalan wektu menḍung kang rapet pepet, peteng ndedèet, bisa sumilak paḍang mayung, ing sakiwa-tengené wewengkon kono klakon ora udan, terang njinglang.

Urutané lakon kang dienggo carita ing Ludrug Besutan, gamelan lan gendhing-gendhing kang dienggo ngiringi carita, ḍapukané paraga siji-sijiné, sandangan kang dienggo déning para paraga Ludrug Besutan, pocapan lan kidung-kidungan apa sendoné, liya dina yèn ana wektu lan ana papan longgar arep diaturaké ing kéné.

Kang perlu diuningani perkembangane kesenian Ludrug Besutan kang dumadi ing sakiwa-tengené taun 1911 M. nganti taun 1931 M. banjur owah dadi tontonan Ludrug Stambul Jawi. Umuré mung bisa urip nganti setaun, kang dipungkasi déning rombongan ludrugé cak Ganda

Durasim, paragané Besut kang mauné yèn muncul ing panggung oté-oté, bebedan mori putih, clana komprangan ireng, sabuk lawé, nyengkelit gaman kang winangun kaya kekanthané manuk kuntul nglayang lan kuplukan abang, modèl kaya kerpulé bocah cilik. Ngancik taun 1931 M. kakang Besut metuné nganggo klambi 'rompi'.

Ing taun 1932 M. dumadi owah-owahan gagrag lan sifaté. Sawisé tontonan kesenian Ludrug Besutan malih dadi Ludrug Stambul Jawi kang banjur dadi tontonan Ludrug Sandiwara, ngalami évolusi total, wiwit wektu iki tontonan Ludrug Besutan sirna saka tengah-tengahé masyarakat Surabaya khusus lan Jawa Timur umumé. Mengkono uga sifaté kesenian Ludrug Besutan wiwit ing wektu iku sirna, mung kari tabet lan kari kumandangé aran baé. Éwa semono, sanadyan kesenian Ludrug Besutan ilang saka pacaturan, ing masyarakat isih ninggal tabet, isih ana ciri-ciriné khas kang nuduhaké yèn kesenian ludrug lestari urip, titikané: 1. jogèdé ngréma; 2. kidungané (isih marisi gandingan jaman Ludrug Lérok); 3. ðagelané.

Ing ngarep diterangaké perkembangané sejarah kesenian ludrug ngalami évolusi total, sawisé dadi tontonan Ludrug Sandiwara, kang owah ora ngemungaké gagragé, nanging uga ngenani carita-caritané sing dienggo lakon. Mbalèni sejarah perkembangané kesenian Ludrug Besutan. Sanadyan ing sadurungé lan sawisé naté ngalami évolusi marambah-rambah, kang mauné lakoné kang dipanggungaké wujud carita kang sipaté 'nouvelle', nganti ganti gagrag anyar, ilangé jejeran Besut, dadi aran Stambul Jawi, Ludrug Sandiwara lan Ludrug Senidrama, kang lakoné kajupukaké saka kahanan kang dumadi ing saben dinané, utawa metik saka buku-buku carita roman utawa drama, éwa semono aran 'ludrug' isih lestari katut, ora bisa ditinggal utawa diilangi. Iki pratandha kesenian ludrug lestari urip.

Para paraga Ludrug Besutan kang kajuwara, saélingku ing antarané: cak Niti Satimin almarhum (arèk Keputran Pasar Cilik), cak Kusèn almarhum (arèk Jagalan Gang III), sakaroné saka rombongan ludrug Marikangen pak Dul, ing jaman penjajahan Landa lan penjajahan Jepang kerep main ing stuðio Nirom lan Hosokyoku. Sasisihé iku, kang luwih kajuwara manèh ya-iku: cak Ngari (Besut), cak Ganda Durasim (ðagelan), lan cak Da'uk (pawèstrèn), kabèh asal saka rombongan Ludrug Besutan Gentèng Legèn. Saiki para paraga iku wis paða tilar donya.

Perlu dikawruhi, almarhum cak Ngari iku arèk Surabaya asli, ing kalangan ludrug ðapukané dadi kakang Besut. Paraga kang dadi kakang Besut iku ora angger wong, dipilih wong kang sugih ngèlmu agal-alus,

lan kudu bisa tanggung jawab keslametané kulawargané wong kang nanggap lan kulawarga rombongané, sarta uga tanggung jawab keamanan ing sakiwa-tengené papan panggonan kang dienggoni tontonan ludrug sajeroné sewengi muput. Upamané, mèlu ngreksa tata-tertibé keamanan ing jero lan ing jaba kalangan, nyebar kemenyan nekakaké wong kang diulemi lan kang ora diulemi, nishaké udan yèn pinuju langité peteng ndedet arep ngruntuhaké banyu saka awang-awang lsp.

Cak Ngari almarhum ala-ala dèwèké nyipta lagu genḡing. Karya ciptané ya-iku: genḡing Ijo-ijo lan genḡing Emèk-emèk utawa genḡing Jekitūt Tongèl-tongèl. Genḡing ciptané kang kasebut kari iku sok dikang-gokaké yèn dèwèké manggung dadi Besut ing jejerané watara jam 3-4 parak ésuk, sawisé dibawani senḡonané:

Sapa kang duwé perkutut ucul,
perkututé wong Sidoharja?
sun tulup-tulup maénda,
énḡané méncok punḡak,
anucuk pipi . . .

(banjur tinampan genḡing Emèk-emèk).

Genḡing ciptané cak Ngari iku kèh-kèhé genḡing Jawa-timuran asli kang uga wis naté direkam ing piringan ireng (jaman pemerintah jajaan Walanda), malah uga kerep krungu ana ing pasamuhan ing tarub-tarub.

Semono uga cak Ganda Durasim, dèwèké ya arèk Surabaya asli, pang-upajiwané mung saka enggoné dadi ḡagelan ludrug. Dèk jaman penjajahan Walanda swarané uga naté mlebu ing piringan ireng, ngidung saut-sautan karo cak Wakidin alias pak Markuwat.

Sawisé Ludrug Genḡen Legèn bubar, cak Durasim ngedegaké kumpulan ludrug anyar, umumé diarani 'ludrug rombongan Cak Durasim'. Kang dadi wargané: cak Wakidin alias pak Markuwat, ḡapukané dadi kakang Besut, utawa, sawisé Ludrug Besutan manjelma dadi Ludrug Stambul Jawi, banjur manuksma dadi Ludrug Sandiwara, cak Wakidin ḡapukané dadi ḡagelan nishi cak Durasim. Cak Karsa dadi paman Jamina, sailangé Ludrug Besutan dadi Ludrug Stambul Jawi ḡapukané kaḡang-kala dadi ḡagelan wadon. Cak Amir, cak Nata Kasiyan lan cak Satari, cak Minin, ḡapukané kang ajeg dadi pawèstrèn. Mung cak Nata Kasiyan ing jaman Républik Indonésia ḡapukané ora dadi pawèstrèn manèh, nanging sok kaḡapuk dadi bapak, ing rombongan ludrug Marhaen. Ing jaman sejarah ada-ada madegé Gedḡong Nasional Indonésia, kang ana ing Jalan Bubutan 85, Surabaya, rombongan ludrugé cak Ganda Durasim mèlu anḡil gedḡe tumrap perjuangan nasional bangsa

Indonésia.

Rikala jenaté cak Ganda Durasim, kena diarani arèk Surabaya blejed kang ndarbèni jiwa patriot. Malah ing taun 1930 dèwèké dadi wargané perkumpulan Taman Surabaya, gegandèngan rapet karo cak Dul Arnawa, uga rinaket déning almarhum bapak Dr. Sutomo, prasasat dadi bau-kiwané swargi, mbiyantu perjuangan nyawijèkaké jiwa nasional Indonésia lan mencaraké semangat gotong-royong. Perjuangané cak Durasim iku ngatasé rakyat biyasa, dadi pemain ludrug, tumrapé swargi pak Dr. Sutomo ngakoni lan ngrumaosi kalah daya prabawa kang kanyatan gedé banget karmané. Iki dibuktèkaké saben-saben yèn swargi pak Dr. Sutomo nganakaké rapat, ngundang warga partainé. Alamaté ceta, nanging tumekané dina tepungé gawé, rapat kang dianakaké ora éntuk kawigatèné para warga kang diundang. Kosok-baliné yèn cak Ganda Durasim, rombongan ludrugé menawa main ing ngendi baé, tanpa ngulemi, mung sarana getok tular baé bisa éntuk kawigatèn wong sapirang-pirang nekani papan panggonan dunungé rombongan ludrug cak Durasim main.

Cak Durasim perjuangané saya katon sengkud rikala munculé ada-ada saka swargi pak Dr. Sutomo arep ngedegaké Gedong Nasional Indonésia (G.N.I.). Ing wektu iku cak Durasim sarombongané ludrug giyat main ing ngendi-endi panggonan mbiyantu golèk tambahé wragad kanggo mujudaké madegé G.N.I., sinambi mencaraké semangat gotong-royong lan nandur jiwa persatuan nasional Indonésia. Asilé ngedegaké G.N.I., sanadyan nganti sepréné isih gatra penclapa, bisa kaleksanan. Mengkono uga jiwa persatuan nasional lan mekroké semangat gotong-royong kaleksanan bisa kababar ing sajroné taun 1945 M., kanthi gara-gara pecahé révolusi Indonésia diwujudi kanthi patukon nggiligaké semangat gotong-royong kang linambaran gumolongé persatuan jiwa nasional ngrebut panguwasa saka tangané pemerintah jajahan Jepang.

Nalika jaman Jepang nguwasani Indonésia, kahanané pakumpulan-pakumpulan ludrug isih lestari urip, sanadyan ngalami tekanan saka politiké pemerintah jajahan Jepang, éwa semono pakumpulan-pakumpulan ludrug kang ana ing wektu iku bisa nglarasaké uripé karo kahanané swasana ing wektu iku.

Ing jaman Jepang, nuju sawijiné dina rombongan ludrug cak Ganda Durasim main ing Jombang. Kaya padatan dapukané cak Durasim dadi bađut. Nalikané ngidung kanthi disengaja apa tanpa disengaja nglairaké penguneg-uneging atiné dirumpaka nganggo tetembungan parikan kang muni:

Bekopon omahé dara,

sajegé ana Nippon
awakku sangsara.

Ukarané parikané cak Durasim iku satemené ora angandut pangertèn apa-apa, saya ing pangertèn 'politik'. Rakitan ukara kang diucapaké iku mung wujud tetembungané badut kang pinuju adagel. Nanging tanggapané wong kang dadi antèké Jepang, panyurasané ngina pemerintah Jepang kang ing wektu iku nguwasani Indonésia. Magepokan karo kidungané cak Ganda Durasim kang mengkono mau, njalari cak Durasim lan kanca-kanca rombongan ludrug diundang ngadep kepala Kènpeitai kang nguwasani wewengkon Jombang, ditakoni maksudé kidungan kang dikumandangaké ing panggung tontonan ludrug dèk bengi. Saka kuwatiré pemerintah jajahan Jepang, wusanané rombongan ludrugé cak Durasim kang main ing Jombang dibubaraké lan para pemainé padha dikongkon mulih. Saterusé rombongan ludrug cak Durasim ora kena aktip main, utawa: 'dibekukan'.

Ana wong sing ngira nalikané cak Durasim diundang menyang kantor Kènpeitai, ngadep kepala Kènpeitai, ana sing ngandakaké jaré cak Durasim digebugi, kang wusanané njalari dadi lan patiné. Nanging manut katrangané kanca-kanané sak-rombongan, nalika cak Durasim ngadep kepala Kènpeitai iku mung ditakoni saperluné, ora dipilara, mung rombongan ludrugé dikon mbubaraké, ora kena aktip main.

Dumadiné kahanan kaya mengkono iku panjenengan bisa nggrayang sepira pasiksan batin kang disangga déning cak Durasim sak-kanca-kanané sawisé rombongan ludrugé dibubaraké ora kena main. Mangka sumber penguripané cak Ganda saben dinané mung metu saka asil karya-né enggoné main ludrug dadi badut. Panalangsa tekanan batin kang mengkono iku rinasa banget déning cak Durasim. Saben dina prasasat unjal napas landung, sangsaya suwé lakuné panapasané nyesegi dadané, ndayani keketeg jantungé baka setitik mandeg, jiwané ngoncati ragané kanggo salawasé. Tanggal 8 Agustus 1944 M. jisimé dipetak ana ing taman pamakaman Témbok.

Ngancik jaman révolusi, kanca-kanca saka rombongan-rombongan ludrug kang ana ing Surabaya khususé lan Jawa Timur umumé padha ngungsi metu saka wilayah papan panggonané, mlebu ing daérah pedalaman Républik. Ing pedaleman kanca-kanca pemain ludrug kang padha ngungsi padha ngumpulaké kanca-kanca, ndapuk kumpulan ludrug wargané saka kanca-kanca kang ana. Kaya cak Nata Kasiyan, Satari, Usman Bendul, padha nggamblok nyawiji ing kumpulan ludrug 'Jawa Timur' kang dipimpin déning cak Satari lan cak Nata Kasiyan, pakumpulan ludrug 'Sekar Mulya' kang dipimpin déning pak Dul lan cak Yatna,

rombongan ludrug 'Marhaen' dipimpin cak Wibawa, rombongan ludrug 'Masa' dipimpin cak Jamil, lan isih akèh pakumpulan ludrug kang muncul ing pedaleman.

Sawisé Walanda nyerahaké kedaulatané menyang Indonésia, pakumpulan ludrug sandiwara 'Sekar Mulya' banjur masrahaké kapercayan pimpinan marang ludrug sandiwara 'Marhaen' atas pasarujukané para kanca wargané. Ing wektu semono pakumpulan-pakumpulan ludrug kang kacatet ana 48 pakumpulan, kabèh pađa nerusaké perjuangané dèwé-dèwé nganti tumekané taun 1965. Ing taun 1965 perkembangan kesenian ludrug ngalami krisis total, ya-iku kesempyok aluning politik kang umumé disebut prastawa G-30-S, kang njalari munculé larangan pakumpulan-pakumpulan seni ludrug lan kumpulan-kumpulan kesenian liyané, ora kena nindakaké kegiyatané ing masyarakat. Pakumpulan-pakumpulan kesenian kang arep nerusaké kegiyatané diwajibaké ndaftaraké arané pakumpulane lan wargané sapa baé, sarta arané pengurusé sing tanggung jawab.

Satemené kahanané kesenian ludrug iku ora kena dicampuraké karo urusan politik, awit mati-uripé kesenian ludrug iku kejaba ngambah ing dalané dèwé, uga duwé jiwa lan panapasan dèwé. Sanadyan perkembangané kesenian ludrug dicuresa, kegiyatané dipalangana nganti sundul langit, rèhné kegiyatané metu ing dalané dèwé meksa ora bisa dipपालangi, lan lestari bisa urip ngembang nganti sepréné.

Perkembangan kesenian ludrug kang ana ing wektu saiki ceta yèn wis ngalami évolusi marambah-rambah kang dumadi pendak ngadepi masa peralihan. Kahanané tontonan kesenian ludrug kang ana ing wektu saiki, apa kena diarani ngambah jaman kemajuan? Kang kena diarani maju mung sapérangan saka bagian kesenian, njalari sifat-sifaté tontonan ludrug kang asli ilang babar pisan. Kang isih ana mung kari tabet-tabeté baé lan tabet-tabet iku dadi ciriné khas kesenian ludrug, kaya ta: jogèd ngréma; pawèstrèné kang dadi paragané ora wanita nanging priya; lan uga dlagelané.

Ki Soemadji Adjiwongsokoesoemo
(in: Jaya Baya no. 49, August 1972).